

Драгана АМЕДОСКИ

Историјски институт Београд

Кнеза Михаила 36/II 11000, Београд, Србија, dragana.amedoski@iib.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0002-7645-5832>

**ДЕМОГРАФСКА КРИЗА
20-ТИХ И 30-ТИХ ГОДИНА XVI ВЕКА
У РУДАРСКИМ ЦЕНТРИМА СМЕДЕРЕВСКОГ,
КРУШЕВАЧКОГ, ВУЧИТРСКОГ И
ЋУСТЕНДИЛСКОГ САНЦАКА***

Апстракт: Рад се бави рударским насељима на територији Смедеревског, Крушевачког, Вучитрског и Ћустендилског санцака која су током треће и четврте деценије XVI века била захваћена кризом. Том приликом је производња вишеструко смањена, а становништво десетковано. Циљ рада је да утврди главне разлоге и размере ове кризе, као и који су рудници њоме највише били погођени. Закључци су изведени на основу анализе више тапу тахир дефтера из прве половине XVI века.

Кључне речи: рударство, XVI век, тапу тахир дефтери, криза, Балкан, Османско царство, депопулација.

На територији централног Балкана можемо пратити континуитет рударске производње почев од праисторије, о чему сведоче архео-металуршка налазишта Рудна Глава у близини данашњег Мајданпека и локалитет Прљуба на планини Рудник. Рударска производња се шири током античког периода, тако да у време римске власти достиже такве размере да је Горња Мезија важила за рударску провинцију. Трагови римског рударења откривени су на Космају, Авали, Руднику, Копаонику, као и у источној Србији. Не постоји довољно доказа који би указивали у којој су мери досељени Словени

* Рад је настао као резултат пројекта билатералне сарадње Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије са Саветом за научно-технолошка истраживања Републике Турске (TUBITAK) под називом: *У потрази за златом и сребром: рано нововековни предузетници у рударским насељима Османског Балкана (15–16. век)* (01.07.2021 – 30.06.2024).

наставили ову производњу. Са сигурношћу се може тврдити да рударство и металургија доживљавају узлет средином XIII века са доласком Саса у државу краља Уроша I (1243–1276). У средњовековној српској и босанској држави рударство достиже врхунац у првој половини XV века. Тада долази до процвата великих рударских градова Новог Брда и Сребренице из којих, као и других рудника у овом делу Балкана, потиче велики део новопроизведеног сребра у западној Европи тога доба.¹

Након освајања која су окончана 1459. године сломом Српске деспотовине, Османлије су загосподариле и њеним богатим рудницима. О демографској слици и стању производње у рудницима на заузетој територији податке пружају тапу тахрир дефтери и финансијски дефтери, од којих су од посебног значаја дефтери закупа државних прихода и дефтери дуговања. Због сложености османске администрације, подаци о рударству расути су и у другим врстама извора.²

Османлије су незнатно мењајући постојећи поредак наставили са радом и применом затеченог рударског законодавства, права и технологија.³ Власници цехова и топioniца задржали су своју имо-

¹ М. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955 [M. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I*, Beograd 1955]; Д. АНТОНОВИЋ – М. ВУКАДИНОВИЋ, Прљуша – Мали Штурац, нова истраживања праисторијског рудника на Руднику, *Наша прошлост* 12 (Краљево 2011) 35–42 [D. ANTONOVIĆ – M. VUKADINOVIĆ, Prljuša – Mali Šturac, nova istraživanja praistorijskog rudnika na Rudniku, *Naša prošlost* 12 (Kraljevo 2011) 35–42]; Д. МРКОБРАД, Прилог познавању најстарије археометалургије српске средњовековне државе, *Историјски часопис* 62 (2013) 405–421 [D. MRKOBRAĐ, Prilog proučavanja najstarije arheometalurgije srpske srednjovekovne države, *Istorijski časopis* 62 (2013) 405–421]; А. КАПУРАН – Д. ЖИВКОВИЋ – Н. ШТРАВАС, New Evidence for Prehistoric Copper Metallurgy in the Vicinity of Bor, *Starinar* 66 (2016) 173–191; М. ЖИВАНОВИЋ, Нова сазнања о средњовековном Брскову, *Nova antička Duklja* 11 (2020) 113–128 [M. ŽIVANOVIĆ, Nova saznanja o srednjovekovnom Brskovu, *Nova antička Duklja* 11 (2020) 113–128]; G. GARIĆ–PETROVIĆ – V. PETROVIĆ, Human Capital and Serbian Mining: Historical Perspective, *Mining in the Central Europe through History*, Belgrade – Košice 2010, 31–39.

² О проблемима који се јављају приликом реконструкције демографских прилика због сложености османске пописне политике видети: Н. LOWRY, *Studies in Deferology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Istanbul 1992; L. ERDER, The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century, *Middle Eastern Studies* 11/3 (1975) 284–301, стр. 294.

³ Н. РАДОЈЧИЋ, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962 [N. RADOJČIĆ, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića*, Beograd

вину, а локални хришћани су наставили да закупују владарске приходе у рударским насељима.⁴ Према пописним дефтерима, у многим од рударских насеља деценијама није било трајно насељеног муслиманског становништва. Једини припадници исламске вероисповести били су службеници који су контролисали рад рудника и прикупљали порезе и тржишне таксе. Они су често били и сувласници рударских и топионичарских постројења и чланови рударских дружина.⁵

Период стабилне производње и густе насељености у рударским центрима прекинула је појава куге почетком 20-тих година XVI века.

1962]. Б. МАРКОВИЋ., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правноисторијска студија*, Београд 1985 [B. MARKOVIĆ, *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Prevod i pravnoistorijska studija*, Београд 1985]; А. HANĐIĆ, Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 26 (1976) 7–42, стр. 9; S. KATIĆ, Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, primer funkcionisanja etnički i verski mešovitih sredina na Balkanu, *IV. Uhlslararası Güney–Doğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu Bildirileri*, Prizren 2011, 461–469, стр. 461.

⁴ С. КАТИЋ – Д. АМЕДОСКИ, Дуговања закупаца владарских прихода у рудницима Заплана, Плана, Прљуш и Мејане (1520–1544), *Мешовита грађа (Miscellanea)* 45 (2024) 57–80 [S. KATIĆ – D. AMEDOSKI, Dugovanja zakupaca vladarskih prihoda rudnicima Zaplana, Plana, Prljuš i Mejane (1520–1544), *Mešovita građa (Miscellanea)* 45 (2024) 57–80]. Део прихода који је стицао закупом рудника и ковница улаган је у подизање и поправку сакралних објеката. Пример задужбинарске делатности хришћана предузетника је Црква Светог Мине у Штави, на источним обронцима Копаоника. Поред улаза у цркву сачуван је гроб са натписом из 1643. године у коме се помиње жена гварка Андре. Овај натпис сведочи да хришћани у XVII веку и даље имају значајну улогу у рударству – В. ПЕТРОВИЋ, Рударски предузетници као приложници и задужбинари, *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић–Кojiћ*, Београд 2015, 289–298, стр. 293, 295–297 [V. PETROVIĆ, Rudarski preduzetnici kao priložnici i zadužbinari, *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević–Kojić*, Београд 2015, 289–298].

⁵ На пример у Новом Брду 1498/99. године није било евидентираних муслимана (Н. ФИЛИПОВИЋ, Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека, *Годишњак Друштва историчара БиХ* 6 (1954) 63–85, стр. 71 [N. FILIPOVIĆ, Iz istorije Novog Brda u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka, *Godišnjak Društva istoričara BiH* 6 (1954) 63–85]). Такође, и у Руднику, као и у Железнику, седам деценија након освајања није било муслимана (S. KATIĆ, Rudarska naselja u Smederevskom sandžaku, 461; X. ŠABANOVIĆ, *Turски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 5–7, 117–122 [H. ŠABANOVIĆ, *Turски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964]). Постоји могућност да их је било још, али да су као припадници одређених категорија становништва уписани у неке друге врсте дефтера.

Висока смртност која је карактерисала кугу нанела је јак ударац привреди и друштву у целини, од кога се држава тешко опорављала. Епидемије су обично биле праћене иселјавањем у велике османске градове и области у којима су услови живота и рада били бољи.⁶

У лето 1521. године султанову војску захватила је епидемија куге која је наставила да се шири приликом опсаде Београда.⁷ За зарађе најважнијих делова београдске тврђаве коришћени су подземни канали – лагуми за чије копање су Османлије бирали веште и способне људе које су доводили из оближњих рудника.⁸ Вративши се у своја средишта, рудари су са собом донели и ову заразу која је десетковала становништво. Куга се није проширила само на руднике у непосредној близини Београда, већ и даље, на друге делове Балканског полуострва.⁹ Као добар пример може послужити рудник Трепча, у коме је по попису из 1526. године евидентирано да су од куге помрли готово сви становници једне хришћанске махале.¹⁰ Кризу су продубиле и гладне године које су надовезале на епидемију. Бежећи од куге, људи су напуштали своје домове, па је земља остала без људи, животиња и хране.¹¹

Османско освајање великих територија у Јужној Угарској након Мохачке битке 1526. године додатно је утицало на депопулацију. Дошло је до иселјавања, преваходно са територија Смедерев-

⁶ N. VARLIK, *Dead(ly) Uncertainties: Plague and Ottoman Society in the Age of the Renaissance*, *The Routledge History of the Renaissance*, ed. W. CAFERRO, London 2017, 259–274, стр. 261.

⁷ J. КАЛИЋ МИЈУШКОВИЋ, *Борбе Турског царства и Угарске око Београда*, *Историја Београда*, ур. В. ЧУБРИЛОВИЋ, Београд 1974, 119–291, стр. 265 [J. KALIĆ MIJUŠKOVIĆ, *Borbe Turskog carstva i Ugarske oko Beograda*, *Istorija Beograda*, ур. V. ČUBRILOVIĆ, Beograd 1974, 119–291]; N. VARLIK, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453–1600)*, Chicago 2008, 74.

⁸ J. КАЛИЋ МИЈУШКОВИЋ, *Борбе Турског царства и Угарске око Београда*, 271–272.

⁹ Б. ХРАБАК, *Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године*, *Историјски гласник* 1–2 (1957) 19–37, стр. 27–29 [B. HRABAK, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, *Istorijski glasnik* 1–2 (1957) 19–37]; M. W. DOLS, *The Second Plague Pandemic and Its Recurrences in the Middle East 1347–1894*, *Journal of the Social and Economic History of the Orient* 22/2 (1979) 162–189, стр. 186.

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Osmanlı Arşivi*, Istanbul [даље BOA], *Tapu Tahrir Defteri* [даље TD] 133, 129.

¹¹ Y. AYALON, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge 2014, 135–151.

ског, Крушевачког и Зворничког санџака, а простор северно од Саве и Дунава.¹² Знатно блажи порески систем у запустелим новоосвојеним областима привукао је бројне колонисте, па и оне из рударских насеља.¹³

Претходно наведена дешавања дубоко су утицала на стање у рударству и металургији које су биле врло осетљиве привредне гране. Пад броја становника и остварених прихода, као и огромна дуговања закупаца прихода од рудника и ковница новца, који нису успевали да испуне преузете обавезе, јасни су показатељи кризе у рударству. Дугови су се гомилали, па су неки закупци завршавали у затвору.¹⁴

Како би опоравио стање у рударству султан Сулејман I Законодавац (1520–1566) спровео је 1536. године реформу предузимајући низ административно–управних, законских и других мера, као и система надзора. Извршена је ревизија производње свих рудника, али су отворане и нове рударске јаме и оснивани нови рударски хасови.¹⁵

¹² У том раздобљу у наведеним областима становништво се готово преполовило, детаљније у: М. Васић, Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку, *Крушевац кроз векове: зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу*, гл. ур. А. Стошић, Крушевац 1972, 49–73, стр. 53–54 [М. VASIĆ, Stanovništvo kruševačkog sandžaka i njegova društvena структура u XVI vijeku, *Kruševac kroz vekove: zbornik referata sa simpozijuma održanog od 4. do 9. oktobra 1971. u Kruševcu*, gl. ur. A. STOŠIĆ, Kruševac 1972, 49–73]; А. Handžić, *Dva prva popisa zborničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 23–24, 80; D. AMEDOSKI – V. PETROVIĆ – G. GARIĆ PETROVIĆ, The Koznik District (*nâhiye*) in Central Serbia in the Sixteenth Century, *International Journal of Turkish Studies* 17 (2011) 1–19, стр. 16.

¹³ Д. АМЕДОСКИ, Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку, *Историјски часопис* 59 (2010) 225–242, стр. 233–234 [D. AMEDOSKI, Demografske promene u nahiji Bovan kao primer depopulacije Rumelije u 16. veku, *Istorijski časopis* 59 (2010) 225–242]; D. AMEDOSKI – V. PETROVIĆ – G. GARIĆ PETROVIĆ, The Koznik District (*nâhiye*) in Central Serbia in the Sixteenth Century, 15–16.

¹⁴ С. КАТИЋ, Ковачница на монети во Кратово за време владеењето на султанот Сулејман I Величествениот (1520–1566), *Гласник на Институт за национална историја Скопје* 54/1–2 (2010) 67–80, стр. 70 [S. KATIĆ, Kovačnica na moneti vo Kratovo za vreme vladeenjeteto na sultanot Sulejman I Veličestveniot (1520–1566), *Glasnik na Institut za nacionalna istorija Skopje* 53/1–2 (2010) 67–80].

¹⁵ F. СПАНО, Turski rudarski zakoni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 25/1–2 (1913) 1–133, 150, 151–194; А. HANDŽIĆ, Rudarstvo u Bosni – XV do XVII stoljeće, *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 41, Sayı 1–4*, Eylül 1982 – Ekim 1983, Istanbul 1984, 321–360, стр. 328–330.

У овом раду ће у фокусу истраживања бити рудници на падинама Копаоника, Заплана, Брзеће и Беласица, рудник Плана на обронцима Жељина, рудници у данашњој централној Србији, Рудник и Железник, као и Ново Брдо и Кратово, у којима су радиле највеће ковнице новца у европском делу Царства.

Копаоничка рударска област (Заплана, Плана, Брзеће и Беласица)

Заплана се налазила на потесу Запланина у селу Равниште, на североисточним обронцима Копаоника, док је рударско насеље Плана било смештено на простору данашњег истоименог села, односно на обалама Планске реке у југозападном подножју Жељина.¹⁶

Рударење сребрне руде, које је било карактеристично за целу копаоничку област, прво је отпочело у руднику Плана, који се у писаним изворима јавља од 1346. године. Након око пола века локални рудари отворили су и рудник Заплану.¹⁷ У руднику Плана временом су исцрпена главна налазишта руде, па су већ у другој половини XV века његови приходи издавани у закуп заједно са приходима Заплане.¹⁸ Не дуго после оснивања Плана и Заплане, на Копаонику је започео са радом и рудник Беласица, смештен у подножју источних падина Шаторице, на обалама Мургулске реке. Овај рудник се у изворима први пут помиње у дубровачкој архивској грађи из 1423. године, али се претпоставља да је отворен деценију раније, с обзиром на то да су Дубровчани 1424. године у Беласици имали своју насеобину.¹⁹ У рударском закону за Заплану и Плану из 1488. године, бележи се и оближњи рудник Брзеће, подно Сувог Рудишта, у области данашњег истоименог села, који је убрзо престао са производњом.²⁰

¹⁶ Иако се Плана налази у близини Ибра и у подножју планине Жељина, овде се обрађује са рудницима копаоничког ревира, с обзиром на то да су у османским изворима њени приходи редовно обједињени са Запланом.

¹⁷ D. KOVAČEVIĆ, Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: Les mines d'or et d'argent, *Annales: Économies Sociétés Civilisations* 15/2 (1960) 248–258, стр. 256.

¹⁸ R. ANHEGGER, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich I: Europäische Türkei – Osmanlı İmparatorluğunda Madenler ve Madencilik I: Rumeli*, cd., 1, cd., 2, Istanbul – Zürich – New York 1943–1945, 59–61, 153; S. RIZAJ, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 171–174.

¹⁹ Р. ЋУК, Прилог проучавању рударства на Копаонику у средњем веку, *Историјски гласник* 1–2 (1989) 23–38 [R. ĆUK, Prilog proučavanju rudarstva na Kopaoniku u srednjem veku, *Istorijski glasnik* 1–2 (1989) 23–38].

²⁰ A. AKGÜNDÜZ, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri, II Bâyezid devri kanunnâmeleri*, II, Istanbul 1990, 362.

Захваљујући повољном положају, на ушћу Беле у Грашевачку реку, Брзеће се развило у важан топионичарски центар са 13 топионица.²¹

Након османског освајања, Плана, Заплана и Брзеће припали су Крушевачком санцаку, док је Беласица ушла у састав Вучитрнског санцака. Одређени број околних села додељен је рудницима Заплана, Плана и Беласица како би њихови становници обављали послове у руднику, допремали дрвну грађу, правили ћумур и слично, а за узврат су имали одређене пореске привилегије. У овој рударској регији постојао је и значајан трговачки промет, па су, поред Заплане и Плана, тржна средишта били и оближње Брзеће и Помосна.²²

Крајем XV и током прве две деценије XVI века Заплана је, са приходима Плана и околних рударских насеља, убрајана међу значајније руднике у Османском царству.²³ Поред локалног становништва, у овим рударским насељима било је и досељеника попут Дубровчана и Албанаца.²⁴

Приходи Заплане, које је највећим делом чинила владарева петина од сребра, преполовљени су у периоду од 1516. до 1530. године.²⁵ У наредних шест година проблеми у производњи били су посебно изражени, па су и приходи умањени за готово два и по пута. У том периоду и Плана је доживела најдубљу кризу, те су и онако обезвређени приходи смањени са 9.491 на свега 2.713 акчи. Нагли пад се одиграо и у периоду од 1530. до 1536. године (три и по пута).²⁶

²¹ Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санцака из 1516. године*, Београд 2023, 324–325. [D. AMEDOSKI, *Sumarni defter Kruševачког sandžaka iz 1516. godine*, Beograd 2023].

²² Помосна је данас, највероватније, потес Кокочнар у селу Беласица, западно од Куршумлије: Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санцака*, 324–325.

²³ Године 1516. производња сребра била је већа од 1.750 килограма, а само државна петина од сребра вредела је 342.000 акчи. Тада је у Заплани радило 14 топионица, у Плани и Брзећу по 13, у селу Дубока пет и селу Равништу једна, што такође сведочи о великој продуктивности (Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санцака*, 324–325).

²⁴ Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санцака*, 323.

²⁵ Године 1516. обједињени приходи Заплане и Плана од петине сребра износили су 342.000 акчи (Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санцака*, 323), а 1530. године 199.143 акче (*167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004, 417–418).

²⁶ Године 1536. приход од сребра рудника Заплана и Плана износио је 50.000 акчи (Д. АМЕДОСКИ, Плана и Заплана у османском попису из 1536. го-

О лошој ситуацији у рударству говоре и огромна дуговања на име трогодишњих закупа прихода рудника Заплане која су 1520. године износила 587.708 акчи, 1523. године 440.409, а 1526. године свега 143.038 акчи.²⁷

Велико смањивање рударске и топионичарске производње, као и вишеструки пад прихода, праћени су депопулацијом поменутих рударских насеља. У Плани и Брзећу пад броја становника био је пропорционалан паду прихода; у Плани је смањен седам, а у Брзећу пет пута. У активном руднику Заплана, који је био и административно средиште области, то није био случај и број становника умањен је за око два и по пута.

Табела 1. Број пореских обвезника у Заплани, Плани и Брзећу 1516, 1530. и 1536. године²⁸

			1516.	1530.	1536.	%
ЗАПЛАНА	Х	к.	211	144	61	
		н.			10	
		у.	10	15	10	
	М		35	21	26	
	Ц		7 ²⁹	3		
	Ук.		263	183	105	59,3%
ПЛАНА	Х	к.	193	96	20	
		н.	13	4	4	
	М		26	13	10	
	Ук.		232	113	34	85,3%
БРЗЕЋЕ	Х	к.	101	70	18	
		н.			4	
		у.	13	5	3	
	Ук.		114	75	25	78%
УКУПНО			609	371	166	72,7%

дине, *Крушевачки зборник* 13 (2008) 79–86, стр. 81, 83 [D. AMEDOSKI, Plana i Zaplana u osmanskom popisu iz 1536. godine, *Kruševački zbornik* 13 (2008) 79–86]. У периоду између 1530. и 1536. године приходи Брзећа су преполовљени (ВОА, *TD* 179, 8–9).

²⁷ С. КАТИЋ – Д. АМЕДОСКИ, Дуговања закупаца владарских прихода у рудницима, 60.

²⁸ Х–хришћани, М–муслимани, Ц–Цигани, У–укупно, к.–куће, н.–неожењени, у–удовице; Д. АМЕДОСКИ, *Сумарни дефтер Крушевачког санџака*, 322–325; *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilâyetin, Pritzrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, 417–418; Д. АМЕДОСКИ, Плани и Заплана у османском попису из 1536. године, 81–84; ВОА, *TD* 179, 5–9.

²⁹ Шест муслимана и један хришћанин.

За Вучитрнски санцак нема сачуваних пописа који би указали на стање у руднику Беласица у време почетка кризе. Међутим, у раздобљу између 1526. и 1544/45. године, за које постоје подаци, забележено је смањење укупних државних прихода за четвртину (са 89.331 на 67.373 акчи), док је демографски пад износио око 40%.³⁰

Рудник и Железник

На планини Рудник основан је један од најзначајнијих рударских центара у српској средњовековној држави, чији је главни производ било сребро.³¹ Први пут помиње се у дубровачким изворима 1293. године.³² Судаћи према резултатима археолошких ископавања, средњовековно насеље налазило се на потесу Дрење, у атару данашње варошице Рудник.³³ После вишегодишњих сукоба српских облашних господара и угарских продора према југу, Рудник је 1373. године доспео у руке кнеза Лазара (1371–1389), што је створило оптималне услове за његов даљи развој, све до првог османског освајања Дееспотовине 1439. године.³⁴ У то време су у Руднику, поред локалног

³⁰ Број пореских обвезника у Беласици је смањен са 283 на 171. Током овог периода удео прихода од сребра износио је око 75% (ВОА, *TD 133*, 139–143; ВОА, *TD 234*, 136–138).

³¹ С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку, *Историјски часопис* 55 (2007) 133–155, стр. 134 [S. KATIĆ, Rudnik pod osmanskom vlašću u XV i XVI veku, *Istorijski časopis* 55 (2007) 133–155].

³² М. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1962, 4–6 [M. DINIĆ, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II*, Beograd 1962].

³³ Д. РАДИЧЕВИЋ, Археолошка сведочанства о најстаријим рударским трговима средњовековне Србије, *Урбанизација у југоисточној Европи*, ур. С. Рудић – А. А. ГОРДИН, Београд 2019, 63–87, стр. 75–79 [D. RADIČEVIĆ, Arheološka svedočanstva o najstarijim rudarskim trgovima srednjovekovne Srbije, *Urbanizacija u jugoistočnoj Evropi*, ур. S. RUDIĆ – A. A. GORDIN, Beograd 2019, 63–87]. О ранијим убикацијама средњовековног Рудника видети: В. ПЕТРОВИЋ – Д. БУЛИЋ, Проблем убикације средњовековног Рудника, *Историјски часопис* 58 (2009) 43–62, стр. 46–47 [V. PETROVIĆ – D. BULIĆ, Problem ubikacije srednjovekovnog Rudnika, *Istorijski časopis* 58 (2009) 43–62]; В. ПЕТРОВИЋ, Градски метох, *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, Београд 2015, 139–150, стр. 143 [V. PETROVIĆ, Gradski metoh, *Spmenica akademika Miloša Blagojevića (1930–2012)*, Beograd 2015, 139–150].

³⁴ М. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 9–10.

српског становништва, живели Саси, Дубровчани, Млечани и Фирентинци.³⁵

Османлије су коначно заузеле Рудник 1458. године, после смрти деспота Лазара Бранковића (1456–1458).³⁶ Након освајања долази и до премештања насеља на нови положај, на северозападну падину Великог Штурца, односно на леву обалу Јасенице.³⁷ Њихова управа није донела значајне промене у животу становништва овог места. Упркос томе што је ово био један од већих рудника сребра у европском делу Царства, султанов хас је обухватао само неколико села која су обављала помоћне рударске послове. Разлог за то је био погранични положај Смедеревског санџака у ком се Рудник налазио, па се предност давала потребама војске и тимарској организацији, у односу на рад рудника.³⁸ Такође, Рудник је био и значајно пазарно место у коме је оствариван велики трговински промет.³⁹

Рудник није био у истој рударској регији са Железником, рудником смештеним у атару села Стојник на Космају, западно од Сопота, у коме су копани сребро и олово.⁴⁰ Међутим, ова два рудника су у османско доба заједно издавана у закуп.

Од 1516. године производња у Руднику расте.⁴¹ У време пописа 1522/23. године, епидемија куге и наступајућа криза су већ узели маха, али се то не може уочити према износу прихода. Највероватнији разлог за то представља време пописивања Рудника, које је, по свему судећи, завршено пре краја 928. хиџретске године, односно пре 19. новембра 1522, тако да је писар немајући завршни рачун ту навео податке из претходне 927. хиџретске године (1520–1521).⁴² У

³⁵ Б. ХРАБАК, Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* 14 (1984) 5–86, стр. 18 [Б. ХРАБАК, Rudnik pod Šturcem i njegova dubrovačka nasebina, *Zbornik radova Narodnog muzeja u Čačku* 14 (1984) 5–86]; С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу, 134.

³⁶ С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу, 135.

³⁷ V. SIMIĆ, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951, 198.

³⁸ С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу, 136.

³⁹ А. АЛИЧИЋ, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије: XV и XVI век I*, Чачак – Ужице 1985, 288, 367 [А. ALIČIĆ, *Turski katastarski popisi nekih područja zapadne Srbije: XV i XVI vek I*, Čačak – Užice 1985].

⁴⁰ А. КРСТИЋ, „Железник“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља: према писаним изворима*, ред. С. МИШИЋ, Београд 2010, 108 [А. KRSTIĆ, „Železnik“, *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja: prema pisanim izvorima*, red. S. MIŠIĆ, Beograd 2010, 108].

⁴¹ С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу, 139.

⁴² ВОА, *TD 135*, 5–6.

наредној деценији, велики пад производње одразио се на пад прихода, који су умањени за чак 62,60%.⁴³ Такав тренд се наставио и у наредних неколико година, па су приходи државе из Рудника већим делом потицали од пореза и такси становништва, а мањим од рударства и металургије.⁴⁴

Слична ситуација била је и у Железнику, у коме су укупни приходи од 1522/23. до 1536. године троструко смањени. Приходи од рударства 1522/23. године чинили су половину укупних прихода Железника, док је 1532. године њихов удео износио само једну петину.⁴⁵

Табела 2. Број пореских обвезника у Руднику
1516, 1522/23, 1532. и 1536. године⁴⁶

РУДНИК							
	Х			М		Ј	Ук.
	к.	н.	у.	к.	н.		
1516.	682		72	31		2	785
1522/23.	522		24	51		2	599
1532.	193	119	3	42	3	-	360
1536.	227	5		53			285
%							63,6%

Табела 3. Број пореских обвезника у Железнику
1522/23, 1532. и 1536. године⁴⁷

ЖЕЛЕЗНИК				
	Х			Ук.
	к.	н.	у.	
1522/23.	403		4	407
1532.	207	71		278
1536.	194	7		201
%				50,6%

⁴³ ВОА, *ТД* 978, 220–227.

⁴⁴ ВОА, *ТД* 187, 43–50.

⁴⁵ Између 1522/23. и 1532. године приходи су смањени са 80.000 на 47.195, а у оквиру тих износа приходи од руде смањени су са 43.000 на 10.000 акчи. За 1536. годину располажемо само податком о укупним приходима који су износили 25.550 акчи (Х. ШАБАНОВИЋ, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, 23–24, 117–122, 247–251).

⁴⁶ ВОА, *ТД* 1007, 38–51; ВОА, *ТД* 135, 5–6; ВОА, *ТД* 978, 220–227; ВОА, *ТД* 187, 43–50.

⁴⁷ Х. ШАБАНОВИЋ, *Турски извори за историју Београда*, 23–24, 117–122, 247–251.

Као што је већ речено, у време пописивања 1522/23. године Рудник је био захваћен кугом и писар је већ тада могао да евидентира губитак 186 пореских обвезника. У исто време у Железнику је број пореских обвезника порастао за 178.⁴⁸ С обзиром на то да је у питању краћи период, а да се Железник налазио у близини ратног попришта, као и да је у њему копана руда олова, бакра и гвожђа, могуће је да се ради о пракси пресељавања неопходне стручне снаге. Куга, гладне године и велика криза у пословању, утицали су да се у наредних петнаест година број становника Рудника и Железника преполови.

Ново Брдо

После Косовске битке присуство Османлија у новобрдском крају осећало се све интензивније. Тврђава Ново Брдо је крајем 1439. или почетком 1440. године пала у руке турске војске.⁴⁹ У том периоду рударска делатност настављена је као и пре доласка Османлија. Године 1444. Ново Брдо је враћено Ђурађу Бранковићу (1427–1456), али га је 1455. коначно освојио султан Мехмед II.⁵⁰ Након османског освајања, Ново Брдо је са осталим важним рудним регијама у непосредној близини, Јањевом, Трепчом и Беласицом, припало Вучитрнском санцаку, основаном пре 1455. године. Ново Брдо и Јањево били су познати по производњи гламског сребра, које је садржавало примесе злата.⁵¹

Демографску и производну ситуацију у Новом Брду и осталим рудницима Вучитрнског санцака могуће је само делимично разматрати због тога што је први комплетно сачувани попис Вучитрнског санацка из 1498/99. године, а следећи из 1526. године.⁵² Иако не можемо изнети прецизне процене, јер немамо податке из првих деценија XVI века, непосредно пре него што су наступиле демографске промене, бројеви указују на драстичан пад броја становника.

⁴⁸ Х. ШАБАНОВИЋ, *Турски извори за историју Београда*, 13–18, 23–24.

⁴⁹ J. JEFFERSON, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444*, Leiden – Boston 2012, 165–166.

⁵⁰ М. ДИНИЋ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, 61, 62, 65.

⁵¹ V. SIMIĆ, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, 36–37. Бургундски путописац Бертрандон де ла Брокијер бележи 1433. године да се у Новом Брду годишње ископа злата и сребра у вредности већој од 200.000 дуката: B. DE LA BROKIER, *Putovanje preko mora*, prev. M. RAJČIĆ, Beograd 1950, 111.

⁵² BOA, TD 133.

Табела 4. Број пореских обвезника у Новом Брду
1498/99–1544/45.⁵³

НОВО БРДО							
	X			M		J	Ук.
	к.	н.	у.	к.	н.		
1498/99.	887						887
1526.	315	28	23	139 ⁵⁴	3		508
1544/45.	105	30	15	162		6	318
%							64,1%

Године 1498/99. у Новом Брду је око 10% новодосељених, што говори о оживелој рударској делатности, као и напредовању рударства и трговине. Становништво је искључиво хришћанско. До пописа обављеног 1526. године број кућа смањено се за око 45%. Становништво наставља да се осипа до 1544/45. године и то за око 35%, док је број муслимана био у порасту на рачун хришћанског становништва.

И подаци о приходима ковнице у Новом Брду говоре о кризи, премда су 1530. године приходи од ње износили око 2.000.000 акчи, а 1544/45, када је криза већ прошла, увећани за петину.⁵⁵

С друге стране, оближње Јањево је имало прилично стабилну демографску ситуацију и пре кризе, а и током ње, упркос томе што су између 1526. и 1544/45. године приходи од Јањева смањени за трећину.⁵⁶

Кратово

Кратово се налази у долини Кратовске реке, у подножју рудама богатих Осоговских планина, које су експлоатисане још од античког периода.⁵⁷ Након успостављања османске власти, Кратово је административно припало Ћустендилском санџаку. Са интензивним

⁵³ Н. Филиповић, Из историје Новог Брда у другој половини XV и првој половини XVI вијека, 71; ВОА, *TD 133*, 11–22; ВОА, *TD 234*, 15–23.

⁵⁴ Четири дружине мајстора (*ustād*), а постојала је и једна заједница циндија: ВОА, *TD 133*, 12–22.

⁵⁵ С. КАТИЌ, Ковачницата на монети во Кратово, 69.

⁵⁶ I. REXHA, *Regjistrimi i vendbanimeve dhe i popullsisë albane të Kosovë (sipas defterëve osmanë të shekullit XV)*, Prishtinë 2016, 276–278; ВОА, *TD 133*, 23–25; ВОА, *TD 234*, 114–117.

⁵⁷ С. СИМИЋ, Историја кратовске области, *Годишњица Николе Чупића* 33 (1914) 141–223 [S. SIMIĆ, *Istoriја kratovske oblasti, Godišnjica Nikole Čupića* 33 (1914) 141–223].

рударењем отпочело се током раног раздобља османске владавине, односно у првој половини XVI века.⁵⁸

Државни приходи у Кратову су се од почетка кризе до 1530. године смањили за 30%. Највећи део прихода, око 85–90% био је везан за делатност рудника.⁵⁹ У Кратову је радила и ковница која је основана за време владавине султана Бајазита II (1481–1512).⁶⁰ Крајем 20-тих година XVI века и она је била погођена кризом. Године 1519. закуп ковнице износио је 1.100.000 акчи, док је 1530. године смањен на 700.000 акчи.⁶¹ Током тридесетих година криза је још више продубљена, што се преваходно огледало у немогућности закупаца да исплате своја дуговања, па су 1532. године дугови достигли износ од готово 70%.⁶² Нефикасност система закупа испољавала се највише у неуспешности готово свих закупаца, међу којима је било и хришћана и муслимана, да испуне уговорене услове закупа у периоду од 1521. до 1535. године због чега су сви били ухапшени и послати на издржавање казне у истанбулски затвор.⁶³ Крајем четврте деценије криза пролази, производња се увећава, па и износи закупа расту. Међутим, закупци и даље нису у довољној мери платежно способни, премда су 1541. године забележени највиши износи дуговања.⁶⁴

У складу са смањеном производном активношћу у руднику, Кратово је у периоду између 1519. и 1530. године изгубило трећину становника, од којих су готово сви били хришћани, док се број пореских обвезника муслиманске вероисповести није мењао. У исто време у насељу је постојала и мала јеврејска заједница чији су припадници обављали послове сарафа (мењача новца) и били укључени у кредитирање производње.⁶⁵ Пад становништва у Кратову био би вероватно још израженији да није било кратовске ковнице која је упошљавала доста људи.

⁵⁸ А. СТОЈАНОВСКИ – И. ЕРЕН, Кратовската нахија во XVI век, *Македонија во турското средновековије. От крајот на XIV – почетокот на XVIII век*, Скопје 1989, 425–455, стр. 426 [А. STOJANOVSKI – I. EREN, *Kratovskata nahija vo XVI vek, Makedonija vo turskoto srednovekovie. Od krajot na XIV – pocetokot na XVIII vek*], Скопје 1989, 425–455].

⁵⁹ Године 1519. приходи су износили 2.040.334 акче, а 1530. године 1.421.106 акчи: ВОА, *MAD 170*, 9; ВОА, *TD 167*, 246–248.

⁶⁰ С. КАТИК, Ковачницата на монети во Кратово, 68.

⁶¹ А. СТОЈАНОВСКИ – И. ЕРЕН, Кратовската нахија во XVI век, 452.

⁶² С. КАТИК, Ковачницата на монети во Кратово, 70.

⁶³ А. СТОЈАНОВСКИ – И. ЕРЕН, Кратовската нахија во XVI век, 453.

⁶⁴ С. КАТИК, Ковачницата на монети во Кратово, 70.

⁶⁵ А. СТОЈАНОВСКИ – И. ЕРЕН, Кратовската нахија во XVI век, 428, 437.

Табела 5. Број пореских обвезника у Кратову
1519. и 1530. године⁶⁶

КРАТОВО						
	X			M	J	Ук.
	к.	н.	у.	к.	к.	
1519.	979		64	152	10	1.205
1530.	606		73	165	11	855
%						29%

* * *

На основу изнетих података може се закључити да је већи део рудника на посматраној територији, превасходно у Смедеревском и Крушевачком санџаку, био погођен демографском кризом у трећој и четвртој деценији XVI века коју је пратио и пад производње. Највише становника изгубили су копаонички рудници у којима је губитак износио око 70%, са изузетком Беласице где је смањење било око 40%. Рудник и Железник су изгубили око 65%, односно 50% становништва. Такође, и значајни рударски центри такође бележе пад, Ново Брдо око 40%, а Кратово око 30%.

Након реформе султана Сулејмана I из 1536. године рударство се споро, али успешно опорављало. Захваљујући отварању и обнављању на десетине рудника широм европског дела Османског Царства, од средине XVI века кренуо је процват османског рударства, који је посебно био изражен у Смедеревском санџаку. Током педесетих, шездесетих и седамдесетих година XVI века, отворени су нови рудници Чемерно, Кучајна, Мајданпек, Бах, као и мањи рудници Авала и Рудиште, док су ковнице новца основане у Кучајни и Београду.⁶⁷

Ипак, реформе нису могле у потпуности да опораве све руднике. Неки од њих, попут Рудника и Заплане, никада више нису достигли ниво производње с почетка века.⁶⁸ Број становника у Руднику је у извесној мери порастао, док су Заплана и остали копаонички рудници

⁶⁶ ВОА, *MAD 170*, 4–9; А. СТОЈАНОВСКИ – И. ЕРЕН, Кратовската нахија во XVI век, 430–431; А. СТОЈАНОВСКИ – Д. ЃОРГИЈЕВ, *Населби и население во Македонија – XV и XVI век*, Скопје 2001, 117. [А. СТОЈАНОВСКИ – Д. ЃОРГИЈЕВ, *Naselbi i naselenie vo Makedonija – XV i XVI vek*, Skorje 2001].

⁶⁷ С. КАТИЋ, Рударство Чемерна и Троглава (16–17. век), *Наша прошлост* 16 (Краљево 2015) 9–24, стр. 11 [S. KATIĆ, *Rudarstvo Čemerna i Troglava (16–17. vek)*, *Naša prošlost* 16 (Kraljevo 2015) 9–24].

⁶⁸ С. КАТИЋ, Рудник под османском влашћу, 146; Д. АМЕДОСКИ, Плана и Заплана у османском попису из 1536. године, 80.

Крушевачког санцака, као и космајски рудник Железник, доживели демографски пад. У рудницама Вучитрнског и Ћустендилског санцака реформе су дале резултате, они су оживели и наставили да послују успешно.

Dragana Amedoski

**DEMOGRAPHIC CRISIS DURING THE 1520S AND 1530S
IN THE MINING CENTRES OF SMEDEREVO, KRUŠEVAC,
VUČITRN AND KYUSTENDIL SANCAKS**

Summary

There is continuity in mining production on the territory of the central Balkans since ancient times. In the medieval Serbian and Bosnian states, mining reached its pinnacle in the first half of the 15th century. After 1459, the rich mines of the Serbian medieval state were captured by the Ottomans. They changed almost nothing in the existing system but continued to operate and apply mining legislation, laws and technologies. Following a crisis caused by wars for the conquest of the Balkans, the production in mines was renewed and increased. The period of successful mining was interrupted by a crisis which grasped the Balkan mines at the beginning of the 1520's, which overlapped with the time of great expansion in the north and the outbreak of plague. The research focuses on mines in central Serbia (Rudnik and Železnik), the mines of Kopaonik and Željin (Zaplana, Plana, Brzeće and Belasica), together with Novo Brdo and Kratovo. Decrease in the number of inhabitants is a clear indicator of crisis, as well as the enormous debts of the tenants who were not capable of fulfilling their duties. The registry of debts shows that the crisis lasted until the end of the 1530's. Afterwards, the results of the 1536 reform conducted by Sultan Suleiman the Lawgiver (1520–1566) became visible, reflecting a sequence of administrative, legislative and other measures. A revision of the production of all mines was carried out. At the same time, new mining pits were opened and new mining *hasses* were established. Production stabilized slowly, but successfully, and from the middle of the 16th century, it started to take off. The opening and restoration of dozens of mines throughout the European part of Empire was of the greatest importance and it was conducted over the next few decades.

Keywords: mining, 16th century, *tapu tahrir defters*, crisis, Balkans, Ottoman Empire, depopulation.

Чланак примљен: 25. априла 2024.
Чланак прихваћен: 20. новембра 2024.